

A N N A L E S
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN-POLONIA

VOL. VI, 33

SECTIO FF

1988

Instytut Filologii Polskiej Wydziału Humanistycznego UMCS

Anna T A M B O R

**Metonimiczne związki frazeologiczne oznaczające śmierć
w języku francuskim i polskim**

Метонимические фразеологические соединения обозначающие смерть
в французском и польском языках

**Metonymical Phraseological Relationships Denoting Death
in Polish and French Languages**

W języku istnieje wiele związków frazeologicznych synonimicznych do czasownika *umrzeć*. Część z nich można traktować jako zbudowane na zasadzie metonimii. Metonimia będzie tu rozumiana zgodnie z ujęciem w słownikach terminologicznych francuskich i polskich¹ jako figura stylistyczna, w której nazwę jednego zjawiska zastąpiono nazwą innego, związanego z nim relacją sąsiedztwa, współwystępowania lub współzależności o charakterze rzeczywistym lub intelektualnym (wyobrazeniowym), np. przebieg zdarzenia jest zespołem połączonych zjawisk, w którym można wyróżnić początek i koniec, przyczynę i następstwa, a więc nazwę zdarzenia można zastąpić nazwą jego rezultatu itd.

---

¹M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopisł-Sławińska, J. Sławiński: *Słownik terminów literackich*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 237-238; H. Morier: *Dictionnaire de poétique et de rhétorique*, Paris 1967, p. 718-769.

Wstępne obserwacje faktów językowych² wykazują niejednorodny charakter przedstawień śmierci. Jest ona ujmowana poprzez przyczyny, objawy, następstwa, okoliczności, często kojarzone na zasadzie zwyczaju, tradycji religijnych.

W związkach frazeologicznych francuskich i polskich wykorzystuje się najczęściej następujące fizjologiczne objawy śmierci: zaprzestanie pracy serca, ustanie oddychania, brak zmysłu czucia, obniżenie temperatury ciała, sztywnienie członków. Pojawiają się zarówno zewnętrzne, zmysłowo dostrzegalne objawy, np. ustanie oddechu, jako wynik zaprzestania pracy płuc (*już przestał oddychać, exhaler son dernier souffle* dosł. 'wydać swój ostatni oddech, tchnienie'), jak i objawy wewnętrzne, np. zatrzymanie pracy serca (*serce bić przestało, le coeur s'est arrêté* dosł. 'serce zatrzymało się'). Zewnętrzny objaw ustania pracy serca – niewyczuwalność tętna nie jest w ogóle wykorzystywany w obu językach, podobnie jak pewne objawy śmierci obowiązujące w medycynie, np. ustanie pracy mózgu. Niektóre komponenty związków wykorzystujących mechanizm metonimii do nazywania śmierci zostają użyte w znaczeniu przenośnym. Obok wyrażenń dosłownych: *serce zatrzymało się, ustalo, przestało bić, le coeur s'est arrêté* występują wyrażenia przenośne: *serce pękło*³, *nie wytrzymało, le coeur a lâché* dosł. 'serce puściło', *le coeur n'a pas tenu* dosł. 'serce nie wytrzymało', sugerujące przyczynę śmierci; zamiast *przestać oddychać, wyzionąć, wytchnąć, exhaler* używa się ogólniejszych zakresowo czasowników *wydać, oddać, puścić, wypuścić, rendre* dosł. 'oddać', przy których występują precyzujące rzeczowniki: *dech, tchnienie, para, soupir* dosł. 'tchnienie', *souffle* dosł. 'dech, tchnienie, oddech', a także *duch, dusza, âme* dosł. 'dusza', związane z wierzeniami religijnymi. Terminatywność zawarta w znaczeniu czasownika *przestać* wyrażona jest określeniem *ostatni, dernier*: *wydać ostatnie tchnienie, puścić ostatnią parę, ostatni dech, rendre le dernier soupir, son dernier souffle* dosł. 'oddać ostatnie tchnienie, swój ostatni oddech'. W języku francuskim istnieje wyrażenie *oublier de respirer* dosł. 'zapomnieć oddychać' (zapomnieć i w efekcie przestać oddychać). Dla nazwania procesu umierania można spotkać w języku francuskim wyrażenia zawierające nazwy objawów związanych ze śmiercią, takich jak: obniżenie temperatury ciała (*être froid* dosł. 'być

²Analizowane przykłady zostały zaczerpnięte ze słowników francuskich i polskich, zarówno ogólnych, jak i frazeologicznych, których wykaz znajduje się w artykule A. T a m b o r : *Związki frazeologiczne oznaczające śmierć (na materiale francuskim)*, „Poradnik Językowy” 1987, z. 1, s. 40–47.

³Istnieje w języku polskim zwrot *serce pęka* (z czasownikiem w aspekcie niedokonanym) 'ktoś doznaje silnych uczuć'.

zimnym'); sztywnienie (*être raide* dosł. 'być sztywnym'); brak odczuwania zarówno odczuć zmysłowych, np. bólu, smaku (w j. polskim również wzroku, np. *nie ujrzeć już światła dziennego*) (*n'avoir plus mal aux crocs* dosł. 'nie mieć już bólu w zębach', *perdre le goût du pain* dosł. 'stracić smak chleba'); jak i odczuć psychicznych (*cesser de souffrir* dosł. 'przestać cierpieć').

W obu językach nazywa się śmierć poprzez przywołanie zachowań ludzkich związanych nie tylko z samą śmiercią, np. *fermer les yeux, les paupières* dosł. 'zamknąć oczy, powieki', *ne remuer (bouger) ni pied ni patte* dosł. 'nie poruszać (ruszać) ani stopą, ani łapą', *wyciągnąć nogi, kopyta, kopytka, gice⁴, zamknąć oczy, powieki snem wiecznym, na sen wieczny, na wieki, na zawsze, zamknąć gasnące oczy, powieki, zamknąć w Panu oczy, zamknąć ślepią na amen*. W takich związkach używa się określeń sygnalizujących ostateczny charakter czynności, np. *na amen, na zawsze*.

Metonimiczny sposób nazywania pozwala mówić o konsekwencjach, następstwach, okolicznościach zjawiska zamiast o nim samym. Śmierć jest przedstawiana jako odejście ze świata realnego, przebywanie na marach, w trumnie, w grobie, na cmentarzu, rozdzielenie ducha i ciała, przeniesienie się w inną rzeczywistość. Takie widzenie śmierci ma swoje źródła w tradycyjnych zwyczajach, kulturze i wierzeniach religijnych.

W języku francuskim istnieją związki z czasownikiem *quitter* dosł. 'opuścić': *quitter le monde* dosł. 'opuścić świat', *quitter ce monde* dosł. 'opuścić ten świat', *quitter ce bas-monde* dosł. 'opuścić ten podły świat', *quitter le meilleur des mondes⁵ pour un autre* dosł. 'opuścić najlepszy ze światów dla innego'. Natomiast użytkownik języka polskiego ma do dyspozycji całą serię związków określających śmierć jako odejście ze świata. Obok podstawowego czasownika *odejść* występują czasowniki bliskoznaczne *opuścić, schodzić, zejść, zstępować* lub podkreślające jeden wybrany aspekt odejścia – *rozstać się* albo wskazujące na czynność związaną z odejściem: *żegnać (się), pożegnać (się)*. Miejsce opuszczane nazywane jest światem, ziemią, areną życia i padolem. Określenie padół, zaczerpnięte z tekstów biblijnych, nadaje wyrażeniu *zejść z tego padolu* stylistyczny charakter psalterzowo-biblijny. ⁶ Bliskość świata, który się opuszcza podkreślona jest użyciem za-

⁴Związek ten można interpretować jako metaforyczne przeniesienie nazwy sytuacji ze świata zwierząt na sytuację świata ludzi.

⁵Pojęcie najlepszego ze światów, stanowiące istotny element teorii filozoficznej G. W. Leibniza, w powiastce filozoficznej Voltaire'a *Kandyd* zyskało zabarwienie ironiczne zachowane do dziś.

⁶O literackich nawiązaniach do tego stylu pisze T. Skubalanka. Por. T. Skubalanka: *Historyczna stylistyka języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1984, s. 35; a także [w:] *Słownik literatury polskiego oświecenia*,

imka wskazującego *ten*, fr. *ce*: *odejść z tego świata, z tej ziemi, z tego padolu, quitter ce monde, ce bas-monde, rozstać się z tym światem, pożegnać się z tym światem*.

Wyraźne odwołanie się do obrzędów, będących następstwem śmierci, można zauważyć w związkach *kłaść się, leżeć, pójść na mary, położyć się, spoczywać na katafalku*.

Zgodnie z tradycją europejską ciało zmarłego umieszcza się w trumnie, miejscem jego spoczynku staje się grób w poświęconej ziemi (na cmentarzu, w krypcie kościelnej). Wychodząc od najbardziej ogólnych związków – *umrzeć* znaczy *być, leżeć w trumnie, w grobie, w ziemi, être dans le cercueil* dosł. 'być w trumnie', *dans la tombe* dosł. 'w grobie'. Każdy z elementów tych związków może podlegać daleko idącym modyfikacjom i konkretyzacja. W poszczególnych związkach:

– podkreśla się element ruchu: zamiast *leżeć–położyć się, kłaść się, iść, zejść, schodzić, pójść, przejechać się, wstąpić, runąć*, w języku francuskim *descendre* dosł. 'zejść', *aller* dosł. 'iść', np. *położyć się do trumny, kłaść się w grób (do mogiły), pójść do ziemi, wstąpić do grobu, przejechać się na cmentarz, descendre au tombeau* dosł. 'zejść do grobu', *aller chez les taupes, sous les fleurs* dosł. 'iść do kretów, pod kwiatki';

– mówi się o spoczynku, spaniu, zamieszkanu, np. *spoczywać w trumnie, na poświęconej ziemi, spać w grobie, pod ziemią, na cmentarzu, reposer pour l'éternité au cimetière* dosł. 'spoczywać na wieczność na cmentarzu', *résider chez les têtes en os* dosł. 'mieszkać u kościanych głów';

– w skład niektórych związków zostają wprowadzone określenia dotyczące ciała zmarłego, np. *ktoś złożył swoje kości, gnaty, oddał zwłoki ziemi*.

Najdalej idące modyfikacje podstawowego czasownika występują w związkach zawierających czasowniki *gryźć, manger* dosł. 'jeść', *bouffer* dosł. 'wcinać', *sucer* dosł. 'ssać', *pousser* dosł. 'pchać', np. *gryźć ziemię, piasek*. W języku francuskim jako przedmiot czynności wyrażanych czasownikiem występują części roślin znajdujące się pod ziemią (korzenie, łodyga), np. *bouffer les pissenlits par la racine* dosł. 'wcinać mniszki od korzenia', *manger la salade par le trognon* dosł. 'jeść sałatę od głaba', *sucer l'herbe par les racines* dosł. 'ssać trawę od korzeni', *pousser les pâquerettes par en dessous* dosł. 'pchać stokrotki od spodu'. Przedstawione sytuacje należą do świata na opak, gdzie spożywa się części roślin powszechnie uznawane za niejadalne.

Modyfikacje mogą dotyczyć również drugiego członu związku (*trumna, grób, cmentarz*). Spotykamy tu synonimy *mogiła, trou* dosł. 'dziura' na określenie grobu, *cztery deski, quatre planches* zamiast trumny, *piach, pia-*

sek, ziemia, terre dosł. 'ziemia' i *krzyż* na określenie cmentarza.⁷ Język francuski charakteryzuje się całą serią określeń przenośnych – zamiast *cercueil* dosł. 'trumna': *une redingote (un paletot, un manteau) de sapin* dosł. 'surdut (palto, płaszcz) jodłowy (świerkowy)', *la canadienne en peau de sapin* dosł. 'kurtka ze skóry jodłowej'; zamiast *cimetière: le boulevard des Allongés* dosł. 'bulwar Wyciągniętych', *le pays (le royaume) des taupes* dosł. 'kraj (królestwo) kretów', *le parc des Crounis* dosł. 'park Trupów'.

Według tradycji chrześcijańskiej śmierć jest równoznaczna z oddzieleniem nieśmiertelnej duszy od nietrwałego ciała. Takie ujęcie śmierci znalazło wyraz w następujących związkach francuskich: *y laisser sa peau, ses os* dosł. 'zostawić tam swoją skórę, swoje kości' (por. też omówione wyżej *rendre l'âme, l'esprit*). Zamiast ogólniejszego zakresowo rzeczownika ciało używa się na zasadzie metonimii nazwy części ciała – *sa peau, ses os*. Do nietrwałości ciała nawiązują związki *obrócić się, rozpaść się, rozsypać się w (na) proch* (por. przypis 6, *retourner en poussière* dosł. 'obrócić się w pył', *devenir une charogne* dosł. 'stać się padliną').

Śmierć jako zakończenie życia jest równocześnie zwyczajowo uznana za początek pobytu w innej rzeczywistości. Związki frazeologiczne odwołujące się do takiego widzenia śmierci obok neutralnego czasownika *być, être* (*być na tamtym świecie*) wykorzystują czasowniki podkreślające różne aspekty przebywania, takie jak *odpoczywać w niebie, stanąć przed Bogiem, paraitre devant Dieu* dosł. 'zjawić się przed Bogiem'. Oprócz nich używane są czasowniki ruchu wskazujące sposób znalezienia się w nowym miejscu: *dostać się (dostać się do nieba), iść, pójść (pójść do piekła, aller vers l'au-delà* dosł. 'iść na tamtą stronę', *aller au ciel, en enfer* dosł. 'pójść do nieba, piekła'), *passer (passer de l'autre côté* dosł. 'przejsć na drugą stronę'), *pojechać (pojechać na tamten świat), hopla, przejechać się, przekopyrtnąć się (na tamten świat)*; czasowniki podkreślające zmianę miejsca pobytu: *przenieść się (na tamten świat), przeprawić się (na drugą stronę), wynieść się, wyprawić się (do Abrahama na piwo), odejść, odjechać (w zaświaty), partir (pour l'autre monde)* dosł. 'odjechać na tamten świat', *en congé définitif chez ses aïeux* dosł. 'odjechać na ostateczny urlop do swoich przodków'), *wyjechać (na tamten świat)*.

Pojawiają się też czasowniki wskazujące na spodziewane następstwa, które wynikają ze zmiany pobytu, np. *połączyć się (z kimś w niebie)* oraz czasowniki zawierające wbudowaną charakterystykę intensywności przemieszczenia: *śpieszyć się (do Abrahama na piwo)*.

⁷W określonej sytuacji marynarskiego pogrzebu miejscem spoczynku staje się morze, por. *rendre son corps à la mer* dosł. 'oddać swoje ciało morzu'.

Nowa rzeczywistość widziana jest jako świat inny od powszechnie znanego użytkownikom języka i nazywana *tamtym światem*, *l'autre monde*, *l'au-delà*, *zaświatami* czy w języku francuskim krótko *y* dosł. 'tam'. Świat realny jest oddzielony od świata umarłych, co znalazło swój wyraz w wyrażeniach *druga*, *tamta strona*, *tamten brzeg*, *l'autre côté*.

Zgodnie z wierzeniami chrześcijańskimi miejscem przebywania zmarłego lub jego duszy staje się *niebo* lub *piekło*, w języku francuskim *le ciel* dosł. 'niebo', *le paradis* dosł. 'raj', *l'enfer* dosł. 'piekło'. Znalezienie się w niebie jest równoznaczne ze staniem przed Bogiem (*stanąć przed Bogiem*, *na sądzie boskim*, *paraître devant Dieu* dosł. 'zjawić się przed Bogiem') lub niektórymi świętymi i Abrahamem (*passer devant St. Pierre, St. Gravier* dosł. 'przejść przed św. Piotrem, św. Gravier', *przenieść się na łono Abrahama*).

W przeciwieństwie do krótkiego życia doczesnego przebywanie w niebie jest nieograniczone w czasie, co znajduje swoje odbicie w określeniach *przenieść się do wieczności*, *za wieczności wrota*, *do wieczystej chwały*, *stanąć na progu wieczności*.

Do tradycji pozachrześcijańskiej nawiązują związki zawierające takie określenia miejsca wiecznego pobytu, jak: *kraj milczenia*, *kraina cieni* (*odejść w kraj milczenia*, *przenieść się do krainy cieni*), królestwo Plutona (*descendre chez Pluton* dosł. 'zejść do Plutona'), miejsce pobytu przodków (*przenieść się ad patres*, *partir en congé définitif chez ses aieuz* dosł. 'odjechać na ostateczny urlop do przodków') czy miejsce poznania prawdy (*partir pour aller voir la vérité* dosł. 'odjechać, aby zobaczyć prawdę'). W tym ostatnim przypadku użycie przyimka *pour* dosł. 'aby' nadaje umieraniu charakter działania celowego.

W toku analizy w zebranych materiale wyodrębniono dwie grupy związków. W pierwszej znalazły się wyrażenia ujmujące śmierć w aspekcie biologicznym poprzez jej fizjologiczne objawy, w drugiej – wyrażenia ujmujące śmierć w aspekcie kulturowym. Związki polskie i francuskie odzwierciedlają obserwacje objawów zewnętrznych i wewnętrznych u człowieka (*zamknąć oczy*, *le coeur s'est arrêté*) lub u zwierzęcia (*zamknąć ślepia na amen*, *ne remuer ni pied ni patte*); odbijają światopogląd i wiarę człowieka w wieczne życie pozagrobowe (*przenieść się do wieczystej chwały*, *monter au ciel* dosł. 'wznieść się do nieba'); ukazują elementy tej wiary (*stanąć na sądzie boskim*, *passer devant St. Pierre*); odwołują się do wiedzy o świecie naturalnym (*devenir une charogne*).

W pracy omówiono związki frazeologiczne oparte na mechanizmie metonimii, np. *przestać już oddychać*, *le coeur n'a pas tenu*. Obok nich znalazły się inne, zawierające w swej strukturze człony o znaczeniu metaforycznym. Ze

względu na budowę całości zachowują one jednak charakter metonimiczny, np. *przenieść się do niebieskiej chwały*, *aller au royaume des taupes*. W niektórych związkach mechanizm metonimii został wykorzystany dwukrotnie, np. *umrzeć – leżeć w trumnie – leżeć w czterech deskach*, *mourir – être dans le cercueil – être cloué entre quatre planches* dosł. 'być przygwożdżonym między czterema deskami'.

Analiza komparatystyczna pozwala stwierdzić większą różnorodność czasowników w polskich frazeologizmach. Tworzą one całe serie wyrażen różniących się wbudowaną charakterystyką czynności, np. *jechać, pojechać, wybrać się, pójść, powędrować, pędzić do lali*. Czasowniki wchodzące w skład frazeologizmów francuskich mają szerszy zakres znaczeniowy, np. *être, aller, descendre*. Cechuje je (związki) większe bogactwo synonimicznych określeń w członie nominalnym o charakterze metaforycznym, np. *être dans une redingote (un paletot, un manteau) de sapin, la canadienne en peau de sapin*.

Związki występujące w języku polskim pod względem stylistycznym mają charakter bardziej neutralny bądź podniosły, podczas gdy francuskie niosą większy ładunek nacechowania emocjonalnego. Mimo szczegółowych różnic, oba języki wykorzystują w strukturze związków elementy ze zbliżonych kręgów tematycznych, m.in. fizjologia człowieka, obrzędy religijne, co wynika ze wspólnego podłoża kultury europejskiej.

Резюме

В данной работе обсуждено французские и польские фразеологические соединения использующие механизм метонимии для названия явлений смерти. Сопоставительный анализ дает возможность определить то сходство, которое выступает между французскими а польскими фразеологизмами – в этих языках определяют они смерть в биологическом аспекте через ее физиологические признаки или в культурном аспекте, обращаясь к традиционным обычаям и религиозным верованиям. Подробные различия между французским и польским языками относятся к структуре соединений (нпр. большое многообразие глаголов в польских фразеологизмах по сравнению с французскими, где преобладают глаголы с более широким смысловым диапазоном) или их эмоциональный оттенок.

Summary

The paper discusses French and Polish relationships using mechanisms of metonymy for calling the phenomenon of death. The comparative analysis allows to find the simila-

rity between French and Polish phraseologisms - in both languages they treat death in biological aspect through its physiological symptoms or in cultural aspect, referring to traditional customs and religious beliefs. Detailed differences between French and Polish languages concern structure of relationships (e. g. greater variety of verbs in Polish phraseologisms in comparison with French where verbs with wider range of meaning prevail) or their emotional characteristics.